

Inhoud

Kaarten	9
Reisplan	13

DEEL EEN

1	Het onontdekte continent	19
2	De stammen van Frankrijk I	35
3	De stammen van Frankrijk II	53
4	O Óc Sí Bai Ya Win Oui Oyi Awè Jo Ja Oua	68
5	Het leven in Frankrijk I: Het gezicht in het museum	88
6	Het leven in Frankrijk II: Een eenvoudig leven	106
7	Van nimfen, maagden, goden en priesters	129
8	Migranten en forenzen	154

Intermezzo: De zestig miljoen anderen	182
---------------------------------------	-----

DEEL TWEE

9	Kaarten	203
10	Keizerrijk	218
11	Reizen in Frankrijk I: De avenues van Parijs	231
12	Reizen in Frankrijk II: De schildpad en de haas	247
13	Kolonisatie	266
14	De wonderen van Frankrijk	292
15	Ansichtkaarten van de inwoners	315
16	Verloren provincies	337
17	Reis naar het midden van Frankrijk	354

Epiloog: Geheimen 369

Chronologie 374

Noten 379

Bronnen 406

Illustratieverantwoording 432

Dankbetuiging 434

Zaken- en personenregister 435

Topografisch register 447

Reisplan

Tien jaar geleden begon ik op onderzoek uit te gaan in het land dat ik geacht werd als geen ander te kennen. Het was me al een tijdje duidelijk dat het Frankrijk waarvan ik de literatuur en de geschiedenis doceerde en bestudeerde, slechts een miniem onderdeel vormde van het uitgestrekte gebied dat ik had gezien in vakanties, op werkexcursies en tijdens avontuurlijke tochten. De professionele kennis die ik van het land had, weerspiegelde de stadse blik van schrijvers als Balzac en Baudelaire, voor wie de buitenste boulevards van Parijs de grens van de beschaafde wereld markeerden. Ik had bij toeval een wat bredere ervaring opgedaan. Ik had in een klein stadje in de Provence en in een dorpje in Bretagne gewoond, naast mensen van wie de eerste taal niet Frans was, maar Provençaals of Bretons en ik begon aardig vloeiend Frans te spreken dankzij een Algerijnse Berber uit de bergen van Kabylië, met wie ik in een garage in een Parijse voorstad werkte. Zonder hem zou het Parijse dialect van de voorman voor mij volslagen onbegrijpelijk zijn geweest.

In de perioden van de geschiedenis waarin ik me intellectueel thuisvoelde, was de kloof tussen kennis en ervaring zelfs nog groter. Je had het vertrouwde Frankrijk als monarchie of republiek, een samenvoeging van middeleeuwse provincies, gereorganiseerd door de Revolutie en Napoleon en gemoderniseerd door de spoorwegen, de industrie en allerlei oorlogen. Maar er was ook een Frankrijk waar, nog maar iets meer dan honderd jaar geleden, het Frans een vreemde taal was voor de overgrote meerderheid van de bevolking. Het was een land dat nog steeds niet helemaal volledig in kaart was gebracht. Nog iets verder terug in de tijd werd in nuchtere verslagen een land beschreven van oeroude stammentegengstellingen, prehistorische communicatienetwerken en voorchristelijke vormen van geloof. Historici en antropologen hadden voor dit land, zonder ironie, de naam ‘Gallië’ gebruikt en Julius Caesar aangehaald als nuttige bron van informatie over de inwoners van het onbekende binnenland.

Ik kreeg voor het eerst enig vermoeden van het bestaan van dit andere Frankrijk door de herontdekking van die wondermachine die aan het eind van de negentiende eeuw het land voor miljoenen mensen ontsloot. Een paar keer per jaar reisde ik met degene aan wie dit boek is opgedragen door Frankrijk met de snelheid van een negentiende-eeuwse postkoets. Fietsen schept niet alleen de mogelijkheid om uitputtend onderzoek te doen naar de opbrengst van het land, maar ook een enorme honger naar informatie. Een bepaald samenspel van akkers, wegen, weersomstandigheden en geuren laat een onverklaarbaar heldere indruk achter in het fietsbrein en komt soms jaren later weer boven om zijn vage vragen te stellen. De fiets onthult voor haar berijder een panorama van het land van 360 graden in het rond en zorgt ervoor dat hij de geleidelijke veranderingen daarin via wisselende verzetten en spierspanning registreert en er haast geen centimeter van kan overslaan, van de bandenverwoestende voorsteden van Parijs tot de door de mistral verschroeide vlakten van de Provence. De reisroute van een fietser herschept, schijnbaar toevallig, veel oudere tochten: verweidingspaden voor het vee, Gallo-Romeinse handelsroutes, pelgrimspaden, samenvloeiingspunten van rivieren die verloren zijn gegaan in een industriële woestenij, valleien en richelpaden die druk gebruikt werden door marskramers en ander rondtrekkend volk. Door fietsen kom je ook gemakkelijk en onvermijdelijk in gesprek – met kinderen, zwervers, mensen die verdwaald zijn, plaatselijke amateur-historici en natuurlijk honden, die in hun collectief gedrag net zo karakteristiek zijn voor bepaalde regio's als dat vroeger bij mensen het geval was.

Elke reis werd een complexe puzzel in vier dimensies. Ik wilde weten wat ik miste en wat ik een paar eeuwen eerder te zien gekregen zou hebben. Eerst leek het een goede oplossing om een sterk verkleinde bibliotheek mee te nemen met moderne geschiedenisboeken, oude reisgidsen en reisverslagen, in kleine lettertjes op dun papier gedrukt. Zo kon bijvoorbeeld een reeks verslagen van de prefecten die er na de Revolutie door Napoleon op uit gestuurd werden om de onbekende provincies in kaart te brengen en te beschrijven tot minder dan het gewicht van een reservebinnenband worden teruggebracht. Het bleek echter al spoedig dat de terra incognita zich veel verder uitstreckte dan ik had beseft en dat er veel meer tijd gestoken moest worden in de lichamelijke zwaardere taak van zittend speurwerk.

Dit boek is het resultaat van ruim tweeëntwintigduizend kilometer in het zadel en vier jaar in de bibliotheek. Het beschrijft het leven van de inwoners van Frankrijk – waar mogelijk gezien door hun eigen ogen – en de

exploratie en kolonisatie van hun land door buitenlanders en eigen mensen, van het einde van de zeventiende eeuw tot het begin van de twintigste. Het volgt grofweg een chronologische route, vanaf het einde van de regering van Lodewijk XIV tot aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, met zo nu en dan een omweg door het pre-Romeinse Gallië en het hedendaagse Frankrijk.

Deel Een beschrijft de bevolkingsgroepen van Frankrijk, hun talen, geloofsvormen en dagelijks leven, hun reizen en ontdekkingen, en de andere schepselen met wie ze dit land deelden. In Deel Twee wordt het land in kaart gebracht, gekoloniseerd door heersers en toeristen, politiek en fysiek opnieuw gemodelleerd en omgevormd tot een moderne staat. Het verschil tussen de twee delen is, in grote lijnen, het verschil tussen etnologie en geschiedenis: de wereld die altijd hetzelfde bleef en de wereld die altijd aan verandering onderhevig was. Ik heb geprobeerd een beeld te schetsen van het firmament van niet met elkaar te vergelijken maar toch gelijktijdig voorkomende sferen, een land te tonen waar muilnierkaravanen en spoortreinen zich tegelijkertijd doorheen bewogen en waar heksen en ontdekkingsreizigers nog altijd betaald werk hadden toen Gustave Eiffel de horizon van Parijs een ander aanzien gaf. Lezers die vertrouwd zijn met de directe route van de politieke geschiedenis willen zich wellicht oriënteren aan de hand van de lijst met gebeurtenissen achter in dit boek.

Dit moest de historische reisgids worden die ik wilde lezen toen ik op pad ging om Frankrijk te ontdekken, een boek waarin de inwoners niet uit het land zouden worden weggesleurd om te dienen als voer voor de statistieken, waarin de woorden 'Frankrijk' en 'de Fransen' meer zouden betekenen dan Parijs en een paar machtige individuen, en waarin het verleden geen toevluchtsoord zou zijn van het heden maar een middel om het te begrijpen en ervan te genieten. Het kan gelezen worden als een sociale en geografische geschiedenis, als een verzameling verhalen en *tableaux*, of als aanvulling op een reisgids. Het geeft een voorbeeldreisplan, geen volledig af verslag. Ieder hoofdstuk had gemakkelijk een boek kunnen worden, maar dit boek is zo al te dik om met goed fatsoen in de fietskassen gestopt te kunnen worden. Het was een avontuur om het te schrijven en ik hoop dat het laat zien hoeveel er nog te ontdekken valt.

DEEL EEN

Het onontdekte continent

In de zomer, ergens tussen 1740 en 1750, werd een jonge man uit Parijs, op de laatste dag van zijn leven, de eerste moderne cartograaf die de berg de Gerbier de Jonc te zien kreeg. Die merkwaardige vulkaankegel steekt omhoog vanuit een leeg landschap van grasland en ravijnen, dat gegegeld wordt door een ijzige wind die de *burle* wordt genoemd. Hij ligt vijfhonderdvijftig kilometer ten zuiden van Parijs, op een punt op de kaart lijnrecht tegenover de hoofdstad, op de waterscheiding tussen de Atlantische Oceaan en de Middellandse Zee. Op de westelijke helling, bij een houten trog waar ooit dieren kwamen drinken, begint de Loire aan zijn reis van ruim duizend kilometer, waarbij hij eerst naar het noorden en dan naar het westen stroomt, met een grote bocht door de slikken van de Touraine naar de grenzen van Bretagne en vervolgens naar de Atlantische Oceaan. Vijftig kilometer ten oosten van de berg bracht de drukbevaren Rhône passagiers en vracht naar de havens aan de Middellandse Zee, maar de reis ernaartoe duurde toen meer dan drie dagen en voerde dwars door een schaars bevolkte woestijn van oude lavastromen en diepe kloven.

Als de reiziger de top van klinksteen had beklommen – zo genoemd vanwege het geluid als van een xylofoon dat de stenen voortbrengen als ze weggrollen onder de voeten van de klimmer – zou hij een schitterend panorama hebben gezien: in oostwaartse richting het langgerekte witte gordijn van de Alpen, vanaf het Mont Blancmassief tot aan de kolossale Mont Ventoux naar beneden kijkend over de vlakten van de Provence; in noordelijke richting de beboste toppen van de Forez en de nevels die neerdalen uit de Jura naar de vlakten achter Lyon, in het westen de woeste Cevennen, het plateau van Cantal en de hele vulkanische bergketens van de noordelijke Auvergne. Het was de droom van iedere landmeter: bijna een dertiende van het landoppervlak van Frankrijk als een landkaart uitgespreid.

Vanaf de top kon hij in één blik verschillende kleine gebieden overzien, waarvan de inwoners nauwelijks van elkaars bestaan op de hoogte waren. Als men in welke richting dan ook een dag zou lopen, zou men onver-

staanbaar worden, want het Mézencgebergte waartoe deze berg behoorde, was ook een waterscheiding van talen. De mensen die de zon zagen ondergaan achter de Gerbier de Jonc spraken dialecten uit een bepaalde groep, de mensen aan de avondkant geheel andere. Vijfenzestig kilometer naar het noorden werd door de wijnboeren en zijdewevers van de Lyon-nais weer een geheel andere taal gesproken, die nog door de geleerden gecategoriseerd en benoemd moest worden. Weer een andere taal werd gesproken in het gebied dat de reiziger de dag tevoren had verlaten en al was zijn eigen moedertaal, Frans, een dialect van die taal, hij zou het moeilijk hebben gevonden het boerenvolk dat hem voorbij zag komen te verstaan.

De reiziger in kwestie (zijn naam is verloren gegaan) maakte deel uit van een expeditie die de grondslag moest leggen voor de eerste volledige en betrouwbare kaart van Frankrijk. Een team van jonge landmeters was bijeengebracht door de astronoom Jacques Cassini, was onderricht in de nieuwe wetenschap van de cartografie en uitgerust met speciaal vervaardigde draagbare instrumenten. Cassini's vader had de ringen van Saturnus bestudeerd en de omvang van het zonnestelsel berekend. Zijn kaart van de maan was nauwkeuriger dan menige kaart van Frankrijk, waarin nog gebieden bestonden die nooit in kaart waren gebracht. Nu zou, voor het eerst, Frankrijk tot in detail worden onthuld alsof er vanaf grote hoogte boven de aarde op neergekeken werd.

Een deel van de expeditie was de Loire gevolgd tot ze niet verder kon. Wegen en paden verschenen en verdwenen met de seizoenen en liepen vaak door wouden waar men geen waarnemingen kon doen, en dus vormde de rivier de enige vaste route die het binnenland in leidde. Maar ten zuiden van Roanne was de Loire een wilde waterstroom die door nauwe kloven voerde. Er waren stukken waar hij niet gevolgd kon worden, laat staan dat er iets over vervoerd kon worden. Het uitgestrekte plateau van het Massif Central was nog steeds de vesting die het al geweest was toen de stam der Arverni tegen de Romeinen in opstand was gekomen. De rivieren daar waren niet bevaarbaar en met de rest van Frankrijk waren er nauwelijks verbindingen. De postkoets van Parijs hield halt in Clermont. Er was een kleine lijndienst die met moeite nog tot Le Puy kwam, twee dagen verder naar het zuidoosten. Voorbij Le Puy was er niets meer, alleen muilpaden en een open landschap. De weg vragen was tijdverspilling. Ook een eeuw later konden maar weinigen een eind vanaf hun geboorteplaats lopen zonder te verdwalen.

Tegen de tijd dat de landmeter de voet van het Mézencgebergte had bereikt, was hij twee dagen lopen verwijderd van de dichtstbijzijnde weg. De enige zichtbare nederzetting in de wijde omtrek was een dorp van bouw-

vallige hutjes, opgetrokken uit zwarte lavasteen. Volgens een kaart moest Les Estables enkele kilometers verder naar het zuidwesten liggen. Maar in feite lag het op een pad dat leidde naar de top van de Mézenc. Een torentje zou het waarnemen gemakkelijker maken als het goed weer bleef, en er was misschien een Franssprekende priester die hem afgelegen gehuchten kon aanwijzen en de namen kon vertellen van bossen en rivieren. Er was trouwens nergens een andere plek om de nacht door te brengen.

De verschijning van een vreemdeling in het landschap was iets bijzonders. Voor de geïsoleerde dorpelingen betekende een man in rare kleren die eigenaardige instrumenten op kale rotsen richtte iemand die niet veel goeds in de zin had. Men had gemerkt dat na de verschijning van een van zulk soort tovenaars het leven er zwaarder op was geworden. De oogst verdorde, dieren werden kreupel of stierven aan een ziekte, schapen werden op de berghellingen gevonden, verscheurd door iets wat woester tekeer ging dan een wolf, en om onduidelijke redenen gingen de belastingen omhoog.

Ook een eeuw later was dit nog een afgelegen en gevaarlijk deel van Frankrijk. Een negentiende-eeuwse geograaf meldde dat het de moeite waard was het gebied van de Mézenc vanuit een ballon te bekijken, maar ‘alleen als de luchtvaarder buiten bereik van een geweer kan blijven’. In 1854 waarschuwde Murrays *Handbook for Travellers in France* (Handboek voor reizigers in Frankrijk) toeristen en amateurgeologen die in Pradelles uit de koets stapten en op pad gingen om ‘woeste en bijzondere dingen te zien’ dat ze geen hartelijk welkom moesten verwachten. ‘Er is nauwelijks enige accommodatie te vinden op deze route, die eigenlijk niet in een dag volbracht kan worden; en de mensen zijn er bot en afwerend.’ Het handboek vermeldde, misschien met opzet, niets over Les Estables, dat op de route lag, en ook noemde het de gebeurtenis niet waardoor het dorp een plaatsje had gekregen in de geschiedenis – die zomerdag in de jaren veertig van de achttiende eeuw waarop een jonge landmeter van de Cassini-expeditie door de inwoners was doodgeslagen.

*

Voor zover wij weten, zijn de dorpelingen van Les Estables nooit gestraft voor de moord op Cassini's landmeter. Te oordelen naar soortgelijke gebeurtenissen elders in Frankrijk, was zijn dood het gevolg van een collectieve beslissing, genomen door mensen die volgens hun eigen ongeschreven wetten leefden. Tussenkomen van buitenaf werd beschouwd als kwaadwillige inmenging. In allerlei delen van Frankrijk werd, zelfs nog in

het begin van de twintigste eeuw, in een veelgebruikt gebed gevraagd om verlossing van de Satan, van tovenaars, dolle honden en 'de rechtspraak'.

De bevolking van de Mézenc, net als de inwoners van vele andere steden en dorpen in Frankrijk, zou zichzelf toch al niet als 'Fransen' hebben beschouwd. Weinigen zouden precies hebben kunnen zeggen wat dat woord betekende. Ze wisten wat ze moesten weten om van het ene seizoen tot het andere te overleven. Sommigen reisden naar het zuiden om werk te zoeken. Ze handelden met mensen uit naburige plaatsen en verpachtten hun land aan herders die in de zomer enorme kuddes schapen van vijf kilometer lang op de weidegrond lieten grazen. Maar deze bewegingen werden door tradities gereguleerd en waren beperkt tot eeuwenoude routes die nooit veranderden. Toen de schrijfster George Sand zich in 1859 in dit gebied waagde, verbaasde ze zich over de ontdekking dat 'de lokale bevolking niet vertrouwd is met de omgeving dan een vreemdeling'. Haar lokale gids kon haar de naam van de berg (de Mézenc) niet vertellen 'die hem al sinds de dag van zijn geboorte had aangestaard'.

Zich vermaken met de onwetendheid van boerenfolk was een gewild tijdverdrijf van de kleine, ontwikkelde elite, voor en na de Revolutie van 1789. Verhalen over halfmenselijke wilden en over de grond kruipende primitievelingen die in de bosjes en in holen onder de grond zaten te loeren, gaven de beschaafde minderheid het gevoel zelf een verfijnde levensstijl te hebben. Maar de onwetendheid was wederzijds. Veertig jaar na de dood van de jonge landmeter meenden de weinigen die zich de kaarten van Cassini konden veroorloven of die ze in een particuliere verzameling onder ogen kregen, dat de heuvels en ravijnen van het gebied rond de Mézenc niet langer terra incognita waren. Ze konden Les Estables vinden, vlak bij de zuidoostelijke rand van het oude plateau waar de meeste grote rivierensystemen ontsprongen, op een lijn vanaf Bordeaux in het westen tot een berg in de uitlopers van de Alpen die op de kaarten de 'Ontoegankelijke Berg' werd genoemd. Maar de kleine huisjes en torentjes die op de kaart menselijke nederzettingen voorstelden, waren bedrieglijk precies. Veel van deze plaatsen waren door de kaartenmakers slechts vanuit boomtoppen of vanaf torens vluchtig waargenomen.

Een modern historicus die de rustige steden en vrijwel verlaten hoofdwegen van het achttiende- en negentiende-eeuwse Frankrijk achter zich laat, kan meer leren van de ongeletterde gids van George Sand dan van de beroemde toeriste zelf. In veel opzichten geldt dat hoe nauwkeuriger de kaart, hoe bedrieglijker de indruk die hij achterlaat. De meeste officiële, politieke definities van het land hebben totaal geen nut als men de wereld van de inwoners wil beschrijven. Voor iemand die door het land gaat trek-

ken, dienen ze als markeerpunten in de verte, en scheppen ze de troosten-de indruk dat men weet waar de weg misschien heen zou moeten leiden.

Voorlopig kan dus het Frankrijk van voor de Revolutie beschreven worden als een natie die bestond uit verschillende feodale provincies of ‘*generalités*’. Sommige van deze provincies, de ‘*pays d’état*’, hadden hun eigen regionale parlement en legden hun eigen belastingen op. Andere, de ‘*pays d’élection*’, moesten direct aan de staat belasting afdragen. Vele maken nog geen vierhonderd jaar deel uit van Frankrijk (zie Chronologie, p. 374). Voor historici die het gehele koninkrijk trachtten te beschrijven, waren de chaotische gevolgen van de verdeling van het rijk van Karel de Grote in 843 en zelfs ook de tribale scheidslijnen beschreven door Julius Caesar, nog steeds zichtbaar in de wirwar van binnenlandse tolgrenzen en verschillen in het wettelijk systeem.

Dit samenraapsel van oude leengebieden werd echter overheerst door een ambitieuze en in toenemende mate machtige monarchie. Het Romeinse Gallië had zich gericht op het Middellandse Zeegebied. Nu lag het economisch en politiek machtscentrum stevig verankerd in het noorden. In 1682 verplaatste Lodewijk XIV zijn hof naar de rand van het jachtwoud twintig kilometer ten zuidwesten van Parijs. De lanen van Versailles en de boulevards van Parijs werden geleidelijk uitgebreid over een koninkrijk dat voor ontwikkelde mensen het werk leek te zijn van een goddelijke voorzienigheid. Vrijwel alle grenzen van Frankrijk waren natuurlijk – de Atlantische Oceaan in het westen, de Pyreneeën en de Middellandse Zee in het zuiden, de Alpen, de Jura en de Rijn in het oosten, het Kanaal in het noorden. Alleen de vlakke grens in het noordoosten lag open, maar werd geconsolideerd door de verovering van Artois en Vlaanderen. Later zou de annexatie van Lotharingen het koninkrijk zijn fraai ogende en schijnbaar voorbestemde vorm geven. Een reisgids voor buitenlandse en binnenlandse reizigers die in 1687 verscheen, schilderde een vertrouwd en geruststellend beeld van een natie ‘die verbonden en verenigd was in alle delen en provincies’, ‘gelegen midden in Europa’, ‘vrijwel rond en gelijkend op een ovaal’.

Het zeventiende-eeuwse reisboek beschreef Frankrijk vervolgens als een dichtbevolkte natie waar nauwelijks een halve hectare land braak lag, waar een snel werkend transportsysteem bestond en een uitgebreid netwerk van comfortabele, bescheiden geprijsde hotels beschikbaar was. Dat was het schitterende droombeeld dat wellicht aan de zomerse hemel boven het keurig onderhouden woud van Versailles te zien was. Het zal voor ons voorlopig de laatste blik zijn op een geordend en begrijpelijk land.

*

Er waren honderdvijftig jaar verstreken sinds de belangrijkste minister van Lodewijk XIV, Colbert, had gedroomd van een wegnennetwerk dat het koninkrijk zou verenigen en doen opleven, maar toen Henri Beyle – die later bekend werd als Stendhal – in juni 1837 uit de postkoets stapte om zijn benen te strekken bij de kleine pleisterplaats Rousselan, op twintig kilometer afstand van de stad Bourges, werd hij getroffen door de sfeer van ‘totale geïsoleerdheid’. (Dit was een man die met het terugtrekkende leger van Napoleon door de eindeloze Russische steppen was gesjokt.) Behalve het posthuis zelf en de torens van de kathedraal van Bourges aan de rand van de beboste vlakte, waren er geen tekenen van menselijk leven. Een paar uur later, toen hij een moerassige strook koolvelden gepasseerd was, in Bourges zelf, waren de enige gezichten die hij tegenkwam die van een groep soldaten en een slaperige knecht in het hotel.

De stad in het geografische middelpunt van Frankrijk leek volslagen doods. En in de stad die Stendhal die ochtend had verlaten, La Charité-sur-Loire, was er zo weinig verkeer dat iedereen had geweten waar naartoe hij op weg was en waarom hij daar had moeten stoppen (een gebroken as) nog voordat hij een levende ziel had gesproken. Voor hem lag een reis van acht uur met de nachtdiligence naar Châteauroux, vijfenzeftig kilometer westwaarts gelegen. Hij ging om negen uur ’s avonds uit Bourges weg. Rond middernacht was hij in Issoudun, een in slaperige arrogantie verzonken stadje dat een veldslag had gewonnen om de economische en sociale stagnatie te kunnen handhaven door af te dwingen dat de weg van Parijs naar Toulouse twintig kilometer verderop naar het westen zou worden aangelegd. Napoleon had het de eer bewezen er een binnenlands verbanningsoord van te maken. Vijf uur later ratelde de koets van Stendhal Châteauroux binnen, de hoofdstad van het departement Indre en de grootste stad in de vroegere provincie Berry.

De ontdekking van die eenzaamheid door Stendhal was niet ongevoel. Voor reizigers die verdoofd waren door uren van saaiheid en onherbergzaamheid, was een provinciestadje als Chat een oase van lawaai en kleurig ongemak. Latere toeristen die op zoek waren naar pittoreske afzondering zouden zich verbazen over de herrie in kleine plaatsjes die hun bolwerken van lawaai oprichtten tegen de omringende stilte: klokken die onder het geringste voorwendsel begonnen te luiden, ongeoliede pompzwengels die knarsten, en normale gesprekken die op een geluidsterkte werden gevoerd die tegenwoordig opzettelijk irritant zou lijken.

Bij de poorten van Chat begon een gebied van moerassen en heidevelen dat de Brande werd genoemd. Sommigen van de jongere inwoners van de Brande hadden nog nooit een geplaveide weg gezien, laat staan een